

**ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТОК, РЕАЛІЗАЦІЮ І НАСЛІДКИ
ПОЛІТИКИ ПРОТЕКЦІОНІЗМУ В БОЛГАРІЇ НАПРИКІНЦІ
XIX — НА ПОЧАТКУ XX ст.**

У статті розкривається вплив кабінету міністрів С. Стамболова (1887–1894 рр.) на становлення політики протекціонізму в Болгарії. Автор зазначає, що заходи по підтримці вітчизняного виробництва, основи яких були закладені урядом «стамболовістів», знайшли подальший розвиток наприкінці XIX — на початку XX ст. Важливу роль у цьому відіграли наступники С. Стамболова — представники Народно-ліберальної партії. Стимулювання розвитку вітчизняної промисловості мало суттєві результати. В країні з'явилися і доволі успішно розвивалися нові галузі економіки.

Ключові слова: протекціонізм, фритредерство, С. Стамболов, Народно-ліберальна партія, «стамболовісти», політична спадщина.

D.V. Mykolenko

**TO THE QUESTION OF BEGINNING, IMPLEMENTATION AND
CONSEQUENCES OF PROTECTIONISM IN BULGARIA IN THE END
OF XIX — EARLY XX CENTURY**

The article reveals the influence of the cabinet of S. Stambolov on the formation of protectionism in Bulgaria. The author notes that the policy founded by the government of «stambolovists» and referred to the support of domestic producers resulted in the subsequent development in the late XIX — early XX century. The followers of S. Stambolov — representatives of the People's Liberal Party — contributed significantly to this process.

Protectionist initiatives of "stambolovists" included raising tariffs on imported goods, provision of tax incentives for domestic manufacturers as well as providing opportunities for them to buy cheap raw materials. However, it is necessary to outline negative effects of protectionist measures. Both Bulgaria and other European countries significantly expanded the application of customs and other restrictions to protect their markets from foreign goods competition in the late XIX — early XX century. In such circumstances, their industrial and agricultural enterprises were sandwiched within national markets. Potential internal capacity to facilitate economic development gradually accrues. One of the ways to tackle these issues according

* *Дмитро Миколенко* — кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна dmikolenko@gmail.com

political elites from most of the countries is to expand capacity intrastate demand due to invasions of new territories and increased population. That is, to some extent, protectionism had become one of the factors that led to the beginning of the era of wars in the Balkans, which lasted from 1912 to 1918. Other consequences of protectionist measures to stimulate the economy were the concentration of production and increasing number of large enterprises. But at the same time they restrict competition in the national market that prevented innovation. A small number of close to the power wealthy industrialists was in terms of winning, compared with owners of small and medium businesses. This situation didn't contribute to the growth of entrepreneurial activity among the majority population.

На зламі двох попередній століть світі мало місце суперництво двох концепцій економічної політики — протекціонізму і вільної торгівлі (фритредерства). Перша передбачала сприяння розвитку національного виробництва шляхом захисту внутрішнього ринку від конкуренції з боку іноземних товарів за допомогою встановленої системи обмежень — імпорتنих і експортних митних тарифів, субсидій, податків і квот. Друга відстоювала необхідність невтручання держави у торговельні взаємини з іншими країнами, відсутність штучних перешкод у зовнішньоекономічних зв'язках, лібералізацію ринкових відносин.

Болгарія у цьому відношенні не була виключенням. Здобувши власну державність за результатами російсько-турецької війни 1877–1878 рр., вона мала обрати стратегію розвитку, яка дозволила б зміцнити національну економіку та зайняти гідне місце у галузевій структурі світового господарства. Станом на кінець 1870-х років Болгарське князівство — це представляло собою суто аграрну країну. Перед ним стояло безліч викликів часу, від належних відповідей на які залежала доля державності, тому дилема «протекціонізм чи вільна торгівля?» була вкрай актуальною для правлячих кіл країни.

Специфіка економічного становища Болгарії багато в чому визначалася її міжнародним статусом. Князівство перебувало у васальній залежності від Османської імперії, а його торгівлі взаємини з іншими державами регулювалися Берлінським трактатом 1878 р., стаття 8 якого передбачала безмитний транзит товарів через територію Болгарії та забороняла змінювати в односторонньому порядку розмір мита (непрямого податку) на імпорتنу продукцію. Ситуація почала змінюватися з приходом до влади у 1887 р. уряду на чолі зі Стефаном Ніколовим Стамболовим — знаковою фігурою у болгарській історії. Саме цей державний діяч розпочав пошук шляхів можливого перегляду встановлених у німецькій столиці митних обмежень для князівства, намагаючись розширити протекціоністські механізми регулювання економіки.

Втілені свого часу прем'єр-міністром починання мали довготривалий ефект на розвиток національного господарства. Після трагічної загибелі політика у 1895 р. ініціативи по підтримці вітчизняного виробництва впроваджували не лише послідовники С. Стамболова — представники заснованої ним Народно-ліберальної партії (НЛП), яка в 1899, 1903–1908 і 1913–1918 рр. була правлячою політичною силою, а й їхні опоненти біля керма держави.

Тема політики кабінету С. Стамболова у сфері економіки в 1887–1894 рр. доволі широко представлена в історіографії¹, однак її продовження та ефект у довгостроковій перспективі залишалися недостатньо вивченими. Отже, метою нашого дослідження є виявлення спадщини першого «стамболовістського» уряду у протекціоністських заходах болгарських урядів наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Відправною точкою зрушень у питанні перегляду митних тарифів стала розробка 1887 р. кабінетом С. Стамболова законопроекту про укладання торговельних угод із зарубіжними державами, «особливо з сусідніми». Проте впровадження у ухвалення та втілення в життя цієї ініціативи відкладалося на певний час, оскільки потребувало дипломатичного підґрунтя по забезпеченню згоди держав-гарантів берлінського статус-кво на скасування режиму капітуляцій. У 1889 р. уряд активізував зусилля і в зазначеному напрямку. Того ж року з метою вивчення ситуації у сфері господарства при Міністерстві народної освіти Болгарії розпочала засідання спеціальна комісія, яка визнала доцільною пропозицію Ради міністрів та дійшла висновку, що прогрес вітчизняної індустрії можливий лише за умов підвищення митних тарифів на імпорتنі товари. 15 грудня 1889 р. депутати V Звичайних народних зборів (ЗНЗ) все-таки ухвалили вищезгаданий законопроект уряду².

Незважаючи на протести з боку Порти, до кінця 1889 р. Болгарії вдалося укласти конвенцію з Великою Британією стосовно підвищення мита з 8,5 до 10,5% на товари, що ввозилися із цієї країни. Упродовж 1890–1891 рр. аналогічні угоди були підписані з Німеччиною, Швейцарією, Францією, Італією, Бельгією і Австро-Угорщиною. Таким чином Болгарії вдалося створити сприятливий клімат для вітчизняних товаровиробників, захистивши їх від конкуренції з боку імпорту. Крім того протягом 1891 р. уряд ініціював прийняття законів про стимулювання розведення овець з якісною вовною у Князівстві Болгарія та звільнення від мита і будь-яких інших державних податків строком на 25 років техніки, запчастин і матеріалів, необхідних для будівництва споруд³.

Перші протекціоністські нормативно-правові акти кабінету С. Стамболова мали подвійний ефект. По-перше, вони призвели до зростання національної промисловості. Загалом упродовж 1887–1894 рр. виникло близько 80 нових підприємств переважно у текстильній і харчовій галузях. Число крупних фабрик

¹ *Stokes G. The Social Origins of East European Politics / G. Stokes // The Origins of Backwardness in Eastern Europe : Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century. — Berkeley: University of California Press, 1989. — Pp. 210–251; Натан Ж. История экономического развития Болгарии / Ж. Натан. — Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. — 499 с.; Прешленова Р. Икономическа политика и национално самочувствие: България. 1879–1914 / Р. Прешленова // Модерният историк. Въображение, информираност, поколения. — София: Д. Убенова, 1999. — С. 49–55.*

² *Живов С. Стопанската и финансова деятелност и възгледи на Стамболова / С. Живов // Стефан Стамболов като революционер, общественник и държавник : Сборник от статии. — София: Франклин, 1921. — С. 28.*

³ Там само. — С. 31.

і заводів збільшилося вдвічі та становило 72 одиниці*. По-друге, наслідком такої політики став процес утворення певного симбіозу — взаємокорисного співіснування бізнесу і влади. Промисловці й торговці прагнули заручитися підтримкою з боку держави. Задля отримання можливості лобіювання власних інтересів на ринку, захисту від конкуренції вони поповнювали ряди проурядової Народно-ліберальної партії, ставали депутатами парламенту, кметами, чиновниками. У свою чергу С. Стамболов і його прибічники теж мали зиск від співпраці з підприємцями, одержуючи від них кошти на партійні потреби, передвиборчі кампанії тощо. Зазначені взаємозв'язки заклали фундамент процесу зрощування бізнес-структур і держапарату. Після відсторонення першого кабінету «стамболовістів» від влади значна кількість підприємців відразу ж змінила власну партійну приналежність та об'єдналася навколо новопризначеного голови Ради міністрів К. Стоїлова. Недавні члени НЛП Д. Папазов, Д. Стоянов, Т. Хаджі-Беєв, С. Духовніков приєдналися до різних угруповань, що входили до правлячої коаліції.

Незважаючи на те, що кабінет К. Стоїлова позиціонував себе ідеологічним противником «стамболовістів», він у цілому продовжив запроваджувати запропоновану попередниками концепцію політики у сфері економіки. До того ж, зацікавлений у захисті внутрішнього ринку від конкуренції з боку іноземних товарів, зміцнілий прошарок підприємців лобіював власні інтереси через владні структури. Новостворений уряд виступив ініціатором прийняття протекціоністського «Закону про підтримку місцевої індустрії», котрий був ухвалений парламентом 20 грудня 1894 р. Згідно з ним передбачалося надання пільг підприємствам — звільнення від сплати податків, право безмитного імпорту обладнання і сировини, а також 35 % знижка на транспортування вантажів державною залізницею. Цими преференціями могли користуватися компанії, об'єм інвестицій в які перевищував 25 тис. левів, а кількість працівників становила 20 і більше осіб⁴. Через два роки кабінет міністрів вніс доповнення до вказаного нормативного акту, а депутати ІХ ЗНЗ у лютому 1897 р. затвердили його в новій редакції, розширивши коло привілейованих виробників — пива, алкоголю, меблів, краму із металу⁵.

Того ж таки 20 грудня 1894 р. депутати VIII ЗНЗ ухвалили «Закон про торгово-промислові палати», котрий передбачав створення у «великих містах Болгарського князівства» за ініціативи місцевих торговців і підприємців або виконавчого органу країни спілок**, підконтрольних Міністерству торгівлі й

* З 1880 по 1884 р. у Болгарії почали працювати 23 промислових підприємства, а станом на початок правління уряду С. Стамболова їх нараховувалося 36 (*Натан Ж. Указ. соч.* — С. 294).

⁴ Държавен вестник. — 1895. — 28 януари.

⁵ Пак там. — 1897. — 11 февруари.

** На початку 1895 р. були засновані чотири палати — Софійська, Пловдивська, Русенська і Варненська, завдання яких зводилося до підтримки, заохочення і захисту інтересів своїх учасників. Отримуючи фінансування із державного бюджету, їх діяльність ґрунтувалася на принципах добровільності членства, автономії з адміністра-

землеробства. У нормативному документі прописувалися питання, які уряд через міністерство мав змогу врегулювати з палатами: про залізничні й митні тарифи та податки; про надання консультацій у сфері податкової політики; про необхідність прийняття нових законів чи внесення змін і доповнень до діючих, що стосувалися безпосередньо торгівлі, індустрії і ремесел; про заснування відповідних установ господарського характеру; про проблеми «приватних осіб і суспільних прошарків чи загальних інтересів країни»⁶.

Протягом 1896–1897 рр. на той час вже самостійний виконавчий орган Народної партії уклав з низкою європейських країн нові торгові угоди, котрі передбачали збільшення існуючого 10,5% розміру мита на ввезені у Болгарію види товару (окрім оговорених у спеціальному переліку) до 14%. Окрім того спеціальним законом, прийнятим 22 лютого 1897 р., уряд К. Стоїлова зобов'язав усіх державних службовців, у тому числі й вищих представників влади, в робочий час носити одяг і взуття виключно вітчизняного виробництва⁷, тим самим сприяючи розвитку шкіряної й текстильної промисловості, запобігаючи руйнації традиційних болгарських ремесел — домотканого, чоботарського, кравецького, та стимулюючи сектори тваринництва, котрі забезпечували сировину⁸.

Як і за часів прем'єрства С. Стамболова, підтримка державою крупних підприємців і активне лобіювання їх інтересів були причиною розорення дрібного й середнього бізнесу, котрий час від часу звертався до влади зі своїми запитами і сподіваннями. За інформацією, що містилася у петиціях, які регулярно надходили на адресу влади, індустрія і торгівля Болгарії не мали можливості для розвитку, оскільки в країні не існувало вільної конкуренції, а наближені до влади промисловці, на відміну від інших, знаходилися у привілейованому положенні⁹.

Незважаючи на власну причетність до формування несприятливих для дрібного бізнесу умов, у період свого перебування в опозиції «стамболовісти» воліли по-своєму трактувати проблему незаможних виробників. Загрозу існуванню відповідного прошарку вони вбачали не стільки у неспроможності його представників конкурувати з крупними вітчизняними підприємцями, які користувалися державним лобі, скільки у засиллі імпорту. Протягом усієї каденції кабінету К. Стоїлова «стамболовісти» постійно підштовхували владу до все нових протекціоністських заходів. Їхня газета «Свобода» у своїх публікаціях чітко визначала партійну позицію відносно торговельних взаємин з іншими країнами, застерігаючи уряд про недопущення «зниження митних зборів з іноземного товару», що безперечно «...призведе до остаточного знищення ремісників та сприятиме послабленню вітчизняної індустрії», у результаті чого, як

тивними функціями та прагненні встановлення етичних, соціально-відповідальних бізнес-відносин.

⁶ Държавен вестник. — 1895. — 27 януари.

⁷ Пак там. — 1897. — 14 март.

⁸ Стателова Е. История на нова България : 1878–1944 / Е. Стателова, С. Грънчаров. — София: Анупис, 1999. — Т. 3. — С. 138.

⁹ Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий», ф. 263 «Васил Радославов», оп. 1, а. е. 16, л. 24.

запевняли журналісти, «в Болгарію хлинуть заморські товари, а наші просто гнитимуть»¹⁰.

18 січня 1899 р. послідовники С. Стамболова повернулися до влади. Коаліційний кабінет міністрів на чолі з Д. Грековим розпочав роботу в умовах світової кризи, яка вкрай негативно позначилася на господарстві Болгарії. Проте реалізувати суттєві починання у сфері економіки «стамболовістам» не судилося. Вже восени того ж року через протиріччя з «радославовістами» вони змушені були вийти зі складу виконавчого органу та повернутися в опозицію.

Період правління наступних урядів характеризувався збереженням чинності всіх протекціоністських правових актів, прийнятих за часів прем'єрства С. Стамболова й К. Стоїлова, а також запровадженням кабінетами Т. Іванчова та С. Данева декількох фритредерських ініціатив. Так, уряд «радославовістів» у 1900 р. уклав з Портою торгову конвенцію, котра передбачала взаємний безмитний імпорт товарів, окрім борошна, спирту, шкіри, мила і бавовни. Рада міністрів на чолі з лідером Прогресивно-ліберальної партії С. Даневим у 1902 р. скасувала митний тариф на ввезення шкіри, оскільки «цанковісти» вважали, що конкуренція з іноземною сировиною стимулюватиме місцеве виробництво та сприятиме розвитку скотарства, свинарства і вівчарства. Того ж року вони пролонгували термін дії торговельного договору з Туреччиною, укладеного урядом «радославовістів»¹¹.

Причини перегляду кабінетами Т. Іванчова і С. Данева митної політики держави, яка, починаючи з прем'єрства С. Стамболова, постійно рухалася в бік посилення протекціоністських методів господарювання, були визначені, по-перше, закритістю та обмеженістю внутрішнього ринку, що не дозволяло нарощувати виробництво, розвивати високотехнологічні галузі, постачати в країну за прийнятними цінами деякі види сировини, дефіцитні або взагалі відсутні у Болгарії. По-друге, світова економічна криза наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. зробила всі ці проблеми більш очевидними та змусила уряди скоригувати власні дії.

З поверненням до влади НЛП у 1903 р. концепція державного протекціонізму знову взяла гору. Наприкінці 1904 р. болгарські підприємці розпочали кампанію, направлену на внесення змін до «Закону про підтримку місцевої індустрії», ініційованого 1894 р. і доповненого 1897 р. кабінетом К. Стоїлова. До переліку їхніх вимог входили: допомога дрібним виробникам, обмеження внутрішньої конкуренції, сприяння розвитку нових галузей індустрії.

На початку січня 1905 р. Міністерство торгівлі й землеробства розробило та подало на розгляд Народних зборів законопроект з урахуванням побажань представників болгарського бізнесу. Він був розрахований на десять років та передбачав пільги не тільки для крупних промисловців, а й для ремісників і власників невеликих товариств. Згідно з нововведеннями індустриальні підприємства звільнялися від сплати податків та митних зборів при імпортуванні сировини, якої не мала Болгарія, і обладнання, котре не виготовлялося в країні.

¹⁰ Свобода. — 1896. — 4 ноември.

¹¹ Натан Ж. Указ. соч. — С. 295.

При обговоренні проекту закону депутат XIII ЗНЗ, член НЛП Н. Генадієв заявляв: «Конкретний історичний етап вимагає від нас певних дій, направлених на підтримку традиційних галузей болгарської економіки, спроможних забезпечити споживчі потреби». «Нерентабельні та неспроможні до конкуренції підприємства у майбутньому можуть бути позбавлені протекції держави»¹², — застерігав політик. Ініціативу «стамболовістів» схвально зустріли не лише представники партій правого спрямування, а й деякі ліві парламентські фракції, проголосувавши 20 січня за «Закон про підтримку місцевої промисловості й торгівлі»¹³.

Згідно з новим документом промислові підприємства отримали різноманітні умови для утворення та подальшого функціонування. Привілеї розподілялися у порядку «важливості та значення» того чи іншого виробництва. Передбачалося два види прерогатив. Перші — загальні — це безкоштовне користування водною енергією; безмитний імпорт необхідної машинної техніки, обладнання, а також будівельних матеріалів і сировини; десятирічна безвідсоткова розстрочка платежів за земельні наділи, площею не більше 5 декарів* (0,5 га); виділення безкоштовних ділянок для прокладання шляхів сполучення до місць їхнього розташування; знижка при перевезенні продукції державним транспортом у розмірі 35% на транспортування продукції державною залізницею; держзакупівлі передбачали надання переваги вітчизняним товарам перед імпортними, навіть при вищій їх вартості. Другі — спеціальні — це безмитний імпорт сировини і напівфабрикатів; звільнення від від гербового збору**; закупівля за зниженою ціною кам'яного вугілля, видобутого на державних шахтах; безкоштовне користування піщаними і кам'яними кар'єрами; укладання довгострокових угод про держзакупівлі; оформлення концесій — договорів про передачу в тимчасову експлуатацію господарських об'єктів, що належали державі чи місцевим органам влади¹⁴.

Протекціоністські принципи реалізовувалися і в митній політиці «стамболовістських» урядів. Восени 1904 р. влада прийняла рішення запровадити загальну тарифну систему. Національні виробники країни схвально сприйняли цю ініціативу, адже законопроект передбачав збільшення до 15% бар'єру на імпорту сільськогосподарську продукцію та зниження або скасування платежів на ввезення товарів і сировини, яких потребувала болгарська економіка¹⁵.

¹² Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. — София, 1905. — С. 245.

¹³ Държавен вестник. — 1905. — 26 март.

* Одиниця виміру площі, яка широко застосовується у болгарському побуті, не має міжнародного позначення, пишеться повним її найменуванням — декар (дека-ар), дорівнює 10 арам або 0,1 гектара.

** Грошові кошти, що їх вилучала держава у вигляді податку на проведення певних операцій, надання юридичних послуг (наприклад, з цінними паперами, за реєстрацію чи засвідчення достовірності окремих документів, угод).

¹⁴ Натан Ж. Указ. соч. — С. 297.

¹⁵ Попов Ж. Народно-либералната (стамболовистката) партия в България 1903–1920 / Ж. Попов. — София, 1986. — С. 68.

Відповідно до положень ухваленого 27 листопада 1904 р. «Закону про загальний митний тариф»¹⁶ держава уклала угоди з різними країнами. Так, 23 лютого 1905 р. уряд підписав договір про навігацію і торгівлю з Росією. Цей документ у повній мірі захищав інтереси князівства, оскільки передбачав його митну автономію. Згодом аналогічні домовленості були підписані з Німеччиною, Великою Британією, Францією й Італією. Хоча вони і передбачали низку пільг для товарів, що завозилися до Болгарії, проте в цілому не зумовлювали розорення її національних виробників¹⁷. «Наша партія, — зазначав 1908 р. в одному із своїх публічних виступів тогочасний лідер НЛП Н. Генадієв, — першою серед усіх болгарських політичних сил підписала торговельні угоди з іноземними країнами*. І сьогодні наш митний тариф разом з нормативним актом про підтримку місцевої промисловості й торгівлі, створили можливість для прогресу державної індустрії»¹⁸. З цим твердженням погоджувався і один із керівників лівої опозиції — Д. Благоев, на думку якого, за часів прем'єрства С. Стамболова були зроблені перші кроки у цьому напрямку, а в 1903–1908 рр. підтримані другим самостійним «стамболовістським» урядом. Саме НЛП, вважає керівник БРСДП («тісні соціалісти»), вдалося забезпечити прискорений розвиток промисловості¹⁹.

Втім нові протекціоністські заходи не зупинили розорення чисельних ремісників, котрі не витримували конкуренції з більш потужними гравцями на внутрішньому ринку. Представники регіональних торгово-індустріальних палат, серед яких було чимало кустарів, неодноразово висловлювали невдоволення політикою влади, наполягаючи на необхідності модернізації та розширення асортименту ремісничого виробництва. 3 листопада 1906 р. під час обговорення у парламенті так званого «тронного слова» (промови) Фердинанда стосовно подальшого промислового розвитку князівства між «стамболовістом» Н. Генадієвим і представником Радикально-демократичної партії Т. Влайковим розгорілася дискусія навколо питання про стратегію індустріалізації країни. Опозиціонер звинуватив владу в навмисному створенні неприйнятних умов, які призводять до зменшення чисельності ремісників та зникнення окремих рідкісних професій. За таких неприпустимих обставин цей прошарок був просто не в змозі конкурувати з крупними товаровиробниками — власниками заводів і фабрик. У відповідь Н. Генадієв заявив, що вправні й визнані майстри, істинні умільці своєї справи спроможні вижити у цьому суперництві, до того ж уряд

¹⁶ Държавен вестник. — 1904. — 29 ноември.

¹⁷ Кьосев Х. Второто Стамболовистко правителство и икономическото съперничество между Германия и Австро-Унгария за българския пазар (1903–1908 г.) / Х. Кьосев // Българско-германски отношения и връзки. — София, 1972. — Т. 1. — С. 155.

* Мається на увазі період правління кабінету С. Стамболова (1887–1894 рр.).

¹⁸ Речь, която д-р Н. Генадиев щеше да произнесе на 27 април 1908 год в гр. Варна. — София, 1908. — С. 21.

¹⁹ Натан Ж. Указ. соч. — С. 350.

надає їм підтримку, заохочуючи створення об'єднань взаємодопомоги — гільдій²⁰.

Розмірковуючи на предмет ефективності застосування протекціоністських принципів у сфері економіки, більшість сучасних болгарських вчених та науковців з інших країн сходяться на думці про їхню необхідність і, навіть, неминучість. Саме вони визначили порівняно високі темпи зростання економіки князівства/царства на початку ХХ ст. і напередодні Балканських війн, що згодом отримало назву «болгарське диво»²¹.

Прикладом відходу від протекціонізму та взяття на озброєння елементів фритредерства в економічній політиці стало укладання урядом НЛП митного союзу із Сербією. Ця угода, підписана 3 липня 1905 р., передбачала створення на території обох держав вільної зони торгівлі різноманітними товарами, за виключенням окремих їх найменувань. Зближення двох балканських країн було невідгідне Австро-Угорщині, яка намагалася змусити Белград відмовитися від співпраці з Софією. Позиція Відня негативно позначалася і на його взаємовідносинах з Болгарією. Дуалістична імперія залишалася єдиною з великих держав, котра не мала офіційних зв'язків з князівством у сфері економіки.

Політика урядів НЛП зумовила помітне збільшення кількості індустриальних підприємств у Болгарії. Якщо в 1904 р. їх нараховувалося 166, то 1907 р. — вже 266, серед яких значна частина належала до легкої промисловості, пов'язаної із сільськогосподарською галуззю. Під час другого самостійного «стамболовістського» правління в країні намітилася тенденція до концентрації виробництва. Так, у 1904 р. було зареєстровано 12 компаній із загальним капіталом більш ніж у 500 тис. левів, а вже наступного року їх налічувалося до 30. Ще через рік у Пловдиві утворилося перше об'єднання монополістичного характеру — тютюново-виробниче товариство, до складу якого входило близько сорока фабрикантів і торговців. 1909 року воно трансформувалося в картель²².

Протягом перебування при владі кабінетів Р. Петрова, Д. Петкова і П. Гудева «стамболовісти» проводили гнучку зовнішньоекономічну політику. Залишаючись послідовними прибічниками протекціонізму, вони в окремих випадках брали на озброєння принципи вільної торгівлі, відмовляючись від штучних (створених урядом) бар'єрів на шляху торговельних відносин з іншими країнами. У результаті впродовж 1904–1908 рр. постійно зростав обсяг зовнішньої торгівлі. Якщо 1902 р. він дорівнював 175 млн левів, то 1907 р. — вже 250 млн. З 1902 по 1905 р. баланс експортно-імпортних операцій збільшився більш ніж у два рази, а саме — з 11 млн 400 тис. левів до 27 млн.

Отже, діяльність наступників С. Стамболова біля державного керма мала певні позитивні наслідки для розвитку господарства. Проте варто зазначити, що

²⁰ *Генадиев Н.* Реч произнесена при дебатите по отговора на Тронното слово на 3 ноември 1906 г. IV редовна сесия на XIII Обикновено Народно събрание / Н. Генадиев. — София: Вечерна поща, 1906. — С. 17–18

²¹ *Гришина Р.* Лики модернизации в Болгарии (бег трусцой по пересеченной местности) / Р. Гришина. — Москва: Институт славяноведения РАН, 2008. — С. 65; *Преиленова Р.* Цит. съч. — С. 53.

²² *Попов Ж.* Цит. съч. — С. 65.

ці успіхи були визначені не лише вдало обраною стратегією, а й сприятливою світовою кон'юнктурою — завершенням світової кризи та збільшенням попиту на сільськогосподарську продукцію на європейському ринку.

Перейшовши на початку 1908 р. в опозицію до кабінету А. Малінова, НЛП не змінила своїх поглядів щодо подальшого розвитку країни. Лідер партії Н. Генадієв заявляв, що «стамболовісти» і надалі підтримуватимуть протекціоністські ініціативи. «Ми найбільш енергійні прибічники стрімкого і сміливого економічного підйому, національної ідеї та військової могутності Болгарії»²³, — зазначав політик. Від чинного уряду НЛП вимагала подальшої допомоги вітчизняній промисловості й торгівлі — зниження для болгарських підприємців податків, залізничних тарифів на вантажні перевезення тощо²⁴.

Відкоректований владою «Закон про підтримку місцевої індустрії»²⁵ від 30 січня 1909 р. по суті удосконалював попередній «стамболовістський», теж змінений ними у березні 1905 р., а тому не викликав нарікань з боку НЛП. А от навколо стратегії розвитку сільського господарства між представниками правлячої Демократичної партії і опозицією виникли протиріччя. Демократи-«каравелісти» все частіше заявляли про необхідність інтенсифікації виробництва у цій галузі — впровадження нових методів обробки землі, боротьби з ерозією ґрунтів, покращення зрошувальної системи, використання хімічних добрив тощо. «Стамболовісти» ж не погоджувалися з позицією влади у цьому питанні та продовжували ратувати за протекціоністські заходи. Водночас голова Центрального бюро НЛП Н. Генадієв, захищаючи точку зору своїх однопартійців, запевняв, що «період інтенсивного розвитку сільського господарства не наступить допоки не завершиться екстенсивний, із застосуванням традиційних, а не якісно нових технологій. В країні багато вільних, не виснажених земель, тому про перехід на іншу стадію говорити зарано»²⁶.

Проте чинна влада так і не наважилася кардинально переглянути політику своїх попередників. Лише у 1911 р. наприкінці свого правління уряд демократів знизив, а для 50 найменувань товарів та для переважної більшості сировини і паливно-мастильних матеріалів взагалі скасував непрямий податок на їх переміщення через митний кордон²⁷.

Перебуваючи в опозиції, НЛП у липні 1911 р. опублікувала власну програму, в якій у розділі «Економічна політика» задекларувала необхідність захисту інтересів вітчизняного виробника, а також пошуку нових ринків збуту продукції²⁸. Заходи кабінету І. Гешова, котрий прийшов до влади 16 березня 1911 р., у цілому не суперечили прагненням НЛП. Це підтверджує її схвальна реакція на відновлення урядом відміненого попередньою владою мита на

²³ Реч, която д-р Н. Генадиев.... — С. 18; Нов век. — 1912. — 4 април.

²⁴ Нов век. — 1912. — 4 април.

²⁵ Държавен вестник. — 1909. — 10 март.

²⁶ Реч, която д-р Н. Генадиев... — С. 22.

²⁷ Кьосев Х. Цит. съч. — С. 86.

²⁸ Програми, програмни документи и уставы на буржоазните партии в България (1879–1918) / Съст.: В. Николова и Д. Саздов. — София: Наука и изкуство, 1992. — С. 105.

ввезення оброблених льону і конопель. Проте опозиційна політична сила все одно знаходила привід для критики влади за її ініціативи у сфері економіки. Так, не встигли розпочатися у вересні 1911 р. перемовини між Болгарією і Туреччиною стосовно перспективи укладання торгового договору, як «стамболовістський» вісник «Нов век» виклав на своїх шпальтах звернення до кабінету І. Гешова з вимогами докласти максимум зусиль, аби майбутній документ у першу чергу влаштував Болгарію, а узгоджені митні тарифи жодним чином не змогли зашкодити вітчизняним виробникам²⁹. На початковому етапі переговорів, навіть не дочекавшись їх результату, журналісти упереджено звинувачували чинний уряд у нерішучості та зволіканні при забезпеченні національних інтересів.

Упродовж 1908–1911 рр. темпи розвитку економіки Болгарії продовжували зростати, саме тому не було серйозних підстав для критики влади з боку опозиції. Зокрема, упродовж 1909–1911 рр. число крупних підприємств у Болгарії виросло з 266 до 345. Об'єм інвестованого у промисловість капіталу за цей період збільшився приблизно на 30 млн левів. Обсяг валової продукції зріс на 56%³⁰.

Політику протекціонізму наприкінці ХІХ та на початку минулого століття, що її брали на озброєння більшість урядів Болгарії, можна у повній мірі розглядати як один із прикладів спадщини С. Стамболова, адже саме завдяки зусиллям цього державника вона вперше почала реалізовуватися у Болгарії. Підтримка вітчизняного виробника зіграла ключову роль у розвитку країни, в наслідок чого у суто аграрній державі були створені умови для її перетворення на аграрно-індустріальну.

Відповідаючи на нові виклики часу, перебуваючи під впливом світової кон'юнктури, послідовники С. Стамболова — представники НЛП, пропонували розроблені ними механізми реалізації економічної політики, які, щоправда, не були точною копією концепцій та ідей колишнього прем'єр-міністра та засновника партії. При цьому в основі їхніх рецептів оздоровлення економіки країни залишався принцип протекціонізму. Ця політика як вже неодноразово підкреслювалося вище мала позитивний ефект для розвитку Болгарії, приклад якої добре підтвердив тезу відомого норвезького вченого-економіста Еріка Райнерта³¹, що лише своєчасне і доцільне застосування ініціатив по підтримці вітчизняного виробництва або вдале поєднання їх з вільною торгівлею спроможне забезпечити зростання окремо взятої національної економіки.

Проте варто відзначити і негативні наслідки протекціоністських ініціатив. Як відомо наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. не лише Болгарія, а й інші країни Європи суттєво розширили застосування митних та інших обмежень для захисту власних ринків від конкуренції з боку іноземних товарів. У таких

²⁹ Нов век. — 1911. — 13 септември.

³⁰ Натан Ж. Указ. соч. — С. 299.

³¹ Райнерт Э.С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными / Э.С. Райнерт / пер. с англ. Н. Автономовой; под ред. В. Автомова. — Москва: Изд. дом Гос. ун-та — Высшей школы экономики, 2011. — 384 с.

умовах їх промислові і сільськогосподарські підприємства виявилися затиснутими у межах національних ринків. Потенційні внутрішні можливості для заохочення розвитку економіки поступово вичерпувалися. Вихід із цієї ситуації політичні еліти більшості країн вбачали у розширенні ємності внутрідержавного попиту за рахунок приєднання нових територій і населення шляхом збройних конфліктів. Тобто, певною мірою протекціонізм став одним із факторів, що зумовив початок епохи війн на Балканах, які тривали з 1912 по 1918 р.

Іншими наслідками протекціоністських заходів стимулювання розвитку економіки стали концентрація виробництва та збільшення кількості крупних підприємств. Однак разом із тим вони обмежували конкуренцію на національному ринку, що заважало впровадженню інновацій. Незначна кількість наближених до влади заможних промисловців знаходилася у виграшних умовах, у порівнянні з власниками дрібного і середнього бізнесу. Така ситуація не сприяла зростанню підприємницької активності серед переважної більшості населення країни, про що у своїй статті пише американський дослідник Гейл Стоукс³².

REFERENCES

1. (1895, 27 yauuari). *Darzhaven vestnik*. [in Bulgarian]
2. (1895, 28 yauuari). *Darzhaven vestnik*. [in Bulgarian]
3. (1896, 4 noemvri). *Svoboda*. [in Bulgarian]
4. (1897, 11 fevruari). *Darzhaven vestnik*. [in Bulgarian]
5. (1897, 14 mart). *Darzhaven vestnik*. [in Bulgarian]
6. (1904, 29 noemvri). *Darzhaven vestnik*. [in Bulgarian]
7. (1905, 26 mart). *Darzhaven vestnik*. [in Bulgarian]
8. (1909, 10 mart). *Darzhaven vestnik*. [in Bulgarian]
9. (1911, 13 septemvri). *Nov vek*. [in Bulgarian]
10. (1912, 4 april). *Nov vek*. [in Bulgarian]
11. Balgarski istoricheski arhiv pri Natsionalna biblioteka “Sv. Sv. Kiril i Metodiy”, f. 263 “Vasil Radoslavov”, op. 1, a. e. 16, l. 24. [in Bulgarian].
12. “Dnevniitsi (stenograficheski) na XIII Obiknoveno narodno sabranie, II red. Cesia”. (1905). Sofia: Narodno sobranie. [in Bulgarian].
13. Genadiev, N. (1906). Rech proiznesena pri debatite po otgovora na Tronnoto slovo na 3 noemvri 1906 g. IV redovna sesia na XIII Obiknoveno Narodno sabranie. Sofia: Vecherna poshta. [in Bulgarian].
14. Grishina, R. (2008). Liki modernizacii v Bolgarii (beg truscoj po peresechennoj mestnosti). Moskva: Institut slavjanovedenija RAN [in Russian].
15. Kyosev, H. (1972). Vtoroto Stambolovistko pravitelstvo i ikonomicheskoto sapernichestvo mezhdru Germaniia i Avstro-Ungaria za balgarskia pazar (1903–1908 g.). *Balgarsko-germanski otnosheniia i vrazki* (t. 1), ss. 141–165. [in Bulgarian].
16. Natan, Zh. (1961). Istorija jekonomicheskogo razvitija Bolgarii. Moskva: Izdatel'stvo inostrannoj literatury. [in Russian].

³² *Stokes G.* Op. cit. — P. 247.

17. Nikolova V. and Sazdov D. (1992). Programi, programni dokumenti i ustavi na burzhoaznite partii v Bulgaria (1879–1918). Sofia: Nauka i izkustvo. [in Bulgarian].
18. Popov, Zh. (1986). Narodno-liberalnata (stambolovistkata) partia v Bulgaria 1903–1920. Sofia: Nauka i izkustvo. [in Bulgarian].
19. Preshlenova, R. (1999). Ikonomicheska politika i natsionalno samochuvstvie: Bulgaria. 1879–1914. *Moderniyat istorik. Vaobrazhenie, informiranost, pokolenia*. Sofia: D. Ubenova, ss. 49–55. [in Bulgarian].
20. Rajnert, Je. (2011). How Rich Countries Got Rich and Why Poor Countries Stay Poor. Moskva: Vysshej shkoly jekonomiki. [in Russian].
21. Rech, koyato d-r N. Genadiev shteshe da proiznese na 27 april 1908 god v gr. Varna. (1908). Sofia: Narodno-liberalna partia. [in Bulgarian].
22. Statelova, E. and Grancharov, C. (1999). Istorija na nova Bulgaria: 1878–1944 (t. 3). Sofia: Anubis. [in Bulgarian].
23. Stokes, G. (1989). The Social Origins of East European Politics. *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*. Berkeley: University of California Press, pp. 210–251. [in English].
24. Zhivov, S. (1921). Stopanskata i finansova deyatelnost i vazgledi na Stambolova. *Stefan Stambolov kato revolyutsioner, obshtestvennik i darzhavnik: Cbornik ot ctatii*. Sofia: Franklin. [in Bulgarian].

Дата надходження до редакції: 10.09.2016.